

Валентина Завалій,
провідний науковий співробітник
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного

У статті авторка представляє дослідження в галузі історії утворення і розвитку духовних бібліотек кївських вищих і середніх навчальних закладів Української православної церкви Московського патріархату та Української православної церкви Київського патріархату в м. Києві кінця XX — початку XXI століття, що саме по собі є новим у міждисциплінарному просторі: теорії та історії бібліотечної справи, історії релігії і допоміжних історичних дисциплін.

The article offers a research of the history of founding and development of libraries of Kyiv religious seminaries and academies of the Ukrainian Orthodox Church of Muscovite patriarchy and the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv patriarchy at the late XX and early XXI centuries. The topic is new in itself in the interdisciplinary field of library science, history of religion and auxiliary historical disciplines.

Метою пропонованої статті є вивчення історії, структури, системи управління і фінансування, шляхів комплектування книжкового фонду, матеріального становлення духовних бібліотек при православних закладах освіти в контексті історичного процесу розбудови держави. Незважаючи на актуальність проблеми, пов'язаної з діяльністю духовних бібліотек, науковці мало звертаються до її розгляду. Враховуючи це, авторка й присвятила свою публікацію аналізу становлення цих бібліотек, здобутого ними досвіду в забезпеченні навчального процесу в столичних духовних навчальних закладах.

Необхідна інформація збиралася на основі книг сумарного обліку книжкових фондів, інвентарних книг та архівів бібліотек Київської духовної академії і семінарії Української православної церкви Московського патріархату (далі — КДАіС УПЦ МП) і Київської духовної академії і семінарії Української православної церкви Київського патріархату (далі — КДАіС УПЦ КП), церковної та світської періодики.

Другою джерельною базою дослідження цієї теми стали матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного. Кіно та фотодокументи — надзвичайний інформаційний ресурс, який фіксує політичне, економічне, культурне життя суспільства в момент, який щойно відбувається. На відміну від інших історичних джерел, такі документи є фактичним живим і яскравим матеріалом сьогодення, оскільки дають історика цілу систему цінних іконографічних документів. Серед них, звичайно, велике значення мають документальні знімки та хронікальні кінокадри.

Документи, створені кінооператорами чи фахівцями-фотографами, є тим матеріалом великої історичної вартості, за допомогою якого наші нащадки матимуть уяву про події сучасності. У них зафіксовано моменти, які становлять важливі сторінки історії нашої держави.

Саме процес утворення і розвитку кївських бібліотек вищих і середніх православних навчальних закладів є яскравою ілюстрацією "нового" національного та культурного відродження України кінця XX — початку XXI століття. З глибинним корінням православної віри, релігійною книгою, мовою та літературою завжди пов'язувалася культура українського народу.

Жовтнева революція 1917 року декларувала свободу совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної; відправляти релігійні культи або вести антирелігійну пропаганду; заборонялися ворожнеча та нетерпимість між релігіями. Та в 20—30-х роках питання свободи совісті в Радянському Союзі обернулося безпрецедентною кампанією боротьби з внутрішнім ворогом, під яку потрапила й Церква: знищували предмети культу, духовно-релігійну літературу, руйнували храми, закривали монастирі, про що засвідчують архівні матеріали [1].

Ідеологічна відлига другої половини передостаннього десятиріччя минулого століття та святкування в 1988 році 1000-ліття Хрещення Руси-України стали початком змін у духовному житті Православної Церкви і всього суспільства. Епоха "войовничого" атеїзму відходить у небуття, а церква (будь-яка) здобуває можливість вільного існування.

Зі зміною керівництва в Комуністичній партії Радянського Союзу, яку очолив М. Горбачов, держава поступово припиняє утиски церкви, зменшує темпи антирелігійної роботи. Церкви проходять процес реабілітації, встановлюються правові відносини між державою та церквою, що саме по собі сприяло швидкому збільшенню кількості релігійних осередків, і водночас — загостренню проблем з кадрами священнослужителів.

На означений період в Україні діяла одна освітня установа Російської православної церкви — Одеська духовна семінарія. Її відкрили під час першої відлиги тоталітарного режиму в СРСР.

17 березня 1945 року Рада в справах Російської Православної Церкви (далі РПЦ) при Раднаркомі Союзу РСР висунула пропозицію відкрити курси в містах Києві, Луцьку, Львові та Одесі для підготовки кадрів священнослужителів і місіонерів за типом і програмою Московських пастирсько-богословських курсів, яка й була схвалена Сталіним. Так, 1945 року в Одесі були відкриті Пастирсько-богословські курси, які в 1946 році реорганізувались в Одеську духовну семінарію [2; 3; 4, с. 23].

Логічно, що кількість випускників у 80-х роках уже не могла забезпечити потреби в церковнослужителях. Про низьку освіченість церковнослужителів свідчать статистичні дані на 1991 рік. 75 % священників в Україні не мали навіть середньої духовної освіти й отримували сан при наявності світської вищої або навіть середньої освіти [5].

Всі обставини логічно спонукали до відкриття нових духовних навчальних закладів заради найшвидшого вирішення проблеми забезпечення церкви кваліфікованими кадрами, що викликало необхідність при духовних навчальних закладах утворювати і розвивати бібліотеки.

Одночасно існував інший вагомий фактор, який вплинув на формування мережі духовних бібліотек, церковний розкол, викликаний політичними обставинами — проголошенням Української держави 24 серпня 1991 року. Державна незалежність України породила, щонайменше три гілки православних церков: УПЦ МП, УПЦ КП і УАПЦ (Українську автокефальну православну церкву), що, у свою чергу, призвело до створення кожною з православних церков власної мережі навчальних закладів.

Демократизація українського суспільства позитивно вплинула на організацію релігійної освіти, адже освіта є

одним із важелів збереження міжнародного та міжконфесійного миру в суспільстві.

Духовні бібліотеки православних навчальних закладів є об'єктами вивчення з точки зору їхнього місця в структурі вищого та середнього навчального закладу (академії чи семінарії). Успішне функціонування духовних бібліотек православних навчальних закладів залежить від внутрішньобібліотечних правил, розташування в навчальному закладі та штату бібліотечних працівників.

Пропонуємо розглянути історію утворення лише двох духовних столичних бібліотек: КДАіС на території Києво-Печерської лаври УПЦ МП та КДАіС на території Михайлівського Золотоверхого монастиря УПЦ КП. Простежимо процес становлення, дослідимо історію та розкриємо зміст їхньої діяльності.

Так історично склалося, що Києво-Печерська лавра та Михайлівський Золотоверхий монастир є головними осередками культури і духовності українського народу, символами його національної і релігійної свідомості. Загальновідомо, що Києво-Печерська лавра з XII століття стає центром літописання історії Київської Русі. При цих двох монастирях здавна існували духовні школи, бібліотеки, друкарня.

У 1988 року 7 червня Патріаршому екзарху України митрополиту Київському і Галицькому Філарету (Денисенку) вручили постанову Ради Міністрів УРСР про передачу екзархатів частини Києво-Печерського заповідника, після чого у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі відкрили чоловічий монастир [1; 7, с. 564], а при ньому 4 жовтня наступного року майже після 30-річної перерви — відкрили Духовну семінарію Російської православної церкви (з 1992 року відкрита академія), до складу якої було зараховано 44 семінаристи [1, од. обл. 10824; 5, с. 576; 6]. Тоді ж уперше запропонували викладання української мови.

Ректором КДС Російської православної церкви було призначено митрофорного протоієрея Петра Влодика.

З відкриттям навчального закладу ректор береться до організації бібліотеки. Датою її утворення потрібно вважати 28 жовтня 1989 року, коли було здійснено перший запис до інвентарної книги, оскільки внутрішніх наказів на сьогодні не виявлено.

На фото: співробітники бібліотеки

Під опікою ректора П. Влодика побудовано спеціальний корпус бібліотеки. Виділено три штатні посади: завідувач; два бібліотекарі; до бібліотечної роботи на постійній основі (час навчання) залучалися три семінаристи, обов'язковою умовою несення послуху в бібліотеці було їхнє відмінне навчання. До роботи були запрошені світські особи з вищою і вищою спеціальною освітою — історик та два бібліотекарі. Бібліотека перебуває в підпорядкуванні ректора КДАіС фінансується Митрополією. Напрямок комплектування бібліотеки визначається переліком предметів, які вивчаються в академії і семінарії. Літературу (релігійну, історичну, філо-

софську, довідкову та ін.) купляють у книгарнях, її також дарують.

Значна кількість книг надійшла з бібліотек Одеської духовної семінарії (3 тис. од.), Московської та Ленінградської (тепер Санкт-Петербурзької) духовних академій. Однак для навчального процесу катастрофічно не вистачало ні текстів Святого Письма, ні богослужбових книг. На пострадянській території масове видання релігійної літератури було заборонено. Вважалося, що це могло призвести до збільшення кількості віруючих у державі, де зовсім недавно пануючою ідеєю виховання та освіти був атеїзм. З 1918 по 1988 роки Видавничим відділом Московської патріархії випущено всього п'ять видань "Біблії" по 500 тисяч примірників та три видання "Нового Завіту".

На перших порах для проведення богослужінь Музей книги Києво-Печерського заповідника в тимчасове користування давав свої книги.

Велику роль у формуванні фонду відіграв книгообмін з державними бібліотеками. З обмінно-резервних фондів у 1989 році директором Державної історичної бібліотеки України Л. Макаренком передано 390 од. духовно-релігійної періодики, у 1990 директором Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського М. Сенченком — 10 тисяч од., які раніше перебували у фондах бібліотеки Київської духовної академії і були передані до Всенародної бібліотеки України (нині — НБУВ).

Викладачі і студенти навчального закладу, священники, парафіяни дарували новоствореній бібліотеці книги — власні, які реєстрували в інвентарних книгах і розставляли у фонді на загальних підставах, тобто в колекції не виділялися. Надходила література і від закордонних православних російських церков, переважно це були репринтні видання з церковної історії. Відсутність сумарної книги обліку фонду не дає можливості проаналізувати шляхи надходження літератури — від кого — скільки — і яких саме книг надійшло. 90 % фонду бібліотеки становить література російською мовою, якою й ведеться навчання.

Обліковими документами є інвентарні книги: окремо на книги і окремо на конспекти (підручники); алфавітний, систематичний каталоги; читачькі формуляри, де фіксується видача літератури та міститься елемент відповідальності (підпис читача). Ведуться: алфавітна картотека книг іноземними мовами; систематична картотека журнальних статей (тільки на періодичне видання "Журнал Московской патриархии").

Бібліотека має свою таблицю для шифрування літератури. Вона є літерна, але відрізняється від таблиць державних бібліотек. Рубрики ведуться за предметами, які викладаються в навчальному закладі.

- A-1 Святе Письмо Старого Завіту. Дослідження. Коментарі. Тлумачення
- A-2 Святе Письмо Нового Завіту. Дослідження. Коментарі. Тлумачення
- A-3 Догматичне богослов'я
- A-4 Моральне Богослов'я. Аскетика
- A-5 Пастирське богослов'я
- A-6 Основне богослов'я. Християнська апологетика
- A-6(a) Історія нехристиянських релігій
- A-7 Порівняльне богослов'я. Західно-християнські вірування
- A-8 Літургіка
- A-9 Гомілетика
- A-10 Екуменізм
- Б-0 Загальна церковна історія
- Б-1 Історія Православних автокефальних церков
- Б-2 Історія Руської православної церкви
- Б2(Ук) Історія Православ'я в Україні
- Б-2(УКА) Історія УАПЦ
- Б-3 Патрологія

- Б-5 *Християнські деномінації. Розколотознавство*
- Б-6 *Юридичні науки*
- Б-6(а) *Церковне право*
- Б-7 *Мистецтво. Церковна археологія. Іконопис*
- В-0 *Історія філософії (всесвітня). Історія богословсько-філософської думки*
- В--1 *Філософські науки*
- В-1(а) *Етика*
- В-1(б) *Естетика*
- Б-8 *Історія. Історичні науки*
- Б-9 *Церковна публіцистика*
- Б-10 *Персоналії церковних діячів. Література про них*
- Б-11 *Праці церковних діячів*
- В-2 *Психологія. Логіка*
- В-3 *Педагогіка. Духовна освіта. Релігійне виховання*
- В-4 *Науковий атеїзм. Твори крайніх протестантів-раціоналістів*
- В-5 *Історія вітчизняної філософії*
- В-5(а) *Історія богословсько-філософської думки в Україні та в Росії*
- АБВ *Твори Руських святих отців*
- Г-0 *Теорія літератури*
- Г-1 *Зарубіжна література. Дослідження*
- Г-2 *Вітчизняна література. Дослідження*
- Г-3 *Художня література*
- Г-4 *Персоналії діячів історії і культури: біографії, мемуари, щоденники*
- Д-4 *Мовознавство*
- Е *Природні науки. Техніка. Медицина. Спорт. Сільське господарство. Економічні науки*
- З *Довідкова література*
- З-1 *Енциклопедії і енциклопедичні словники загальні*
- З-1 *Енциклопедії і енциклопедичні словники біблійські та церковні*
- З-2 *Словники мовні*
- З-3 *Устави, протоколи, звіти Духовних академій і різних установ духовного відомства*
- З-4 *Книгознавство. Архіви. Археологія. Бібліографія. Бібліотекознавство*
- З-5 *Календарі. Місяцеслови*
- К-0 *Агіографія. Життя святих*
- К-1 *Паломництво по святих місцях. Путівники по святих місцях*
- К-3 *Релігійно-навчальні читання для народу*
- Л *Наука і культура*
- Ц *Богослужбові книги*
- Ж *Суспільно-політична література*
- П-1 *Музика. Книги з теорії музики і співів*
- П-2 *Музика. Нотні видання*
- М *Магістерські, кандидатські і дипломні роботи*

Нині ректором КДАіС УПЦ МП є кандидат богословських наук, єпископ Бориспільський Антоній (Паканіч).

Завідувач бібліотеки КДАіС УПЦ МП — Андрій Олександрович Коваль (нині ігумен Олексій), кандидат богословських наук. Прийнято бібліотекаря з середньою бібліотечною освітою; чотирьох семінаристів, які несуть послух в бібліотеці. Зарплата бібліотекаря 450 грн, виплачує її Митрополія.

За результатами перевірки, у 2008 році, у фондах бібліотеки нараховувалось 10 000 книг, близько 5000—7000 навчальної літератури (конспектів).

Кількість читачів семінаристів, слухачів академії, викладачів, послушників Києво-Печерської лаври, працівники КДАіС, прихожан, студентів світських навчальних закладів за читацькими формулярами — 952 чол.

Формуляри, що заведені на всі категорії читачів, крім семінаристів і слухачів академії, щорічно не переєструються, незалежно від того, як часто вони відвідують бібліотеку, тому виходить така велика кількість читачів. Певні недоліки, що мають місце в роботі бібліотеки, спричинені відсутністю, починаючи з 1992 року, професійних бібліотечних працівників.

Читальний зал, який ви бачите на фото, розташований в одному приміщенні з книжковим фондом. Бібліотека має комп'ютер, ксерокс, телефон/факс, нові бібліотечні меблі.

Складна релігійна ситуація на Україні змусила митрополита Київського і Галицького Філарета виступити на архієрейському соборі РПЦ в Москві (30—31 січня 1990 р.) [8; 9 с. 200]. Розглянувши цю ситуацію, архієрейський собор прийняв рішення для посилення позиції православної церкви в Україні надати їй більше повноважень, більше самостійності, відтоді вона офіційно отримує назву УПЦ МП. Відтак семінарія стала називатися — Київська духовна семінарія УПЦ МП.

Відновлення УАПЦ (яка остаточно оформилася на Всеукраїнському Православному соборі у м. Києві 1990 році, 5—6 червня) [10, 11, 12], проголошення Декларації про суверенітет України (16 липня 1990 року), легалізація Української греко-католицької церкви — все це спонукало скликати помісний собор УПЦ МП (з 1 по 3 листопада 1991 року в Києво-Печерській лаврі) і порушити питання про надання УПЦ автокефалії [8]. Проте, з лютого по квітень 1992 року відбулися архієрейські собори РПЦ, які відмовили УПЦ в наданні самостійності [2, 13].

У такій ситуації частина священнослужителів УПЦ МП, очолювана митрополитом Київським та всієї України Філаретом (Денисенком), та УАПЦ, очолювана патріархом Мстиславом (Скрипником), скликали Всеукраїнський православний (об'єднавчий) собор 25 червня 1992 року, на якому оголосили про відділення від Москви і необхідність автокефальної церкви в незалежній Українській державі, тобто створили Українську православну церкву Київського Патріархату (УПЦ КП). Керівником об'єднаної церкви визнали главу УАПЦ Мстислава, заступником — митрополита Філарета [2 с. 601; 12].

Після Об'єднавчого собору викладачі і студенти залишили духовні навчальні заклади, керівництво яких не підтримало ідею утворення Помісної Української церкви. В історії України незалежна Українська православна церква так або інакше пов'язана із боротьбою українського народу за політичну самостійність.

Вихованці та викладачі Київської разом з ректором ігуменом Даниїлом (Чокалоком), Волинської, Московської, Одеської семінарій та Почаївського духовного училища переселилися у приміщення стилобату Андріївської церкви та на Володимирську гірку в непристосовані для проживання і навчання залишки приміщень Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.

7 вересня 1992 року розпочалися заняття в КДС КП (19 лютого 1993 року відкрилася академія з 2006 року — Православна богословська академія УПЦ КП). Навчання розпочали 100 семінаристів [14]. Ректором був архімандрит Даниїл (Чокалок), намісник Михайлівського Золотоверхого монастиря, з часом митрополит Рівненський і Острозький, який активно включився в роботу із комплектування кадрів семінарії, створення бібліотеки, налагодження видавничої

справи та інше. Навчання в семінарії ведеться українською мовою.

Відбудова приміщень для семінарії та академії, а також Михайлівського Золотоверхого монастиря, утримання вихованців — усе це вимагало великих затрат як фізичних, так і фінансових. Але навіть і в такій складній ситуації бібліотеці приділяли належну увагу. Для неї виділили приміщення на другому поверсі стилобату Андріївської церкви. Юридичним документом заснування книгозбірні можна вважати наказ по семінарії № 11а від 1 липня 1992 року, яким затверджено посаду завідувача бібліотеки. Вона підпорядковується ректору, фінансується Патріархією та навчальним закладом, при якому вона знаходиться.

Бібліотека має одну штатну посаду — завідувача, поза штатом — помічника та двох семінаристів, які несуть тут послух.

Завідувачкою бібліотеки нині є Ніна Іванівна Макачук, має вищу бібліотечну освіту (Київський державний інститут культури, бібліотечний факультет — тепер Київський національний університет культури та мистецтва): помічник — священик, кандидат богословських наук Павло Мельник. яких ви бачите на фото.

Формування і комплектування книжкового фонду бібліотеки, за ринкових умов, вимагає дуже значних коштів. Формує книжковий фонд бібліотеки Патріархія (яка видає і постачає богослужбові книги українською мовою); вона виділяє кошти на придбання літератури (історичної, релігійної, філософської, мистецтвознавчої та інших) у книгарнях, видавництвах. Частина необхідних видань закупаються за рахунок пожертв.

Фонди бібліотеки поповнюються книгами викладачів, священиків, мирян, громадсько-політичних діячів, депутатів. Багато видань надходить від священиків з українських діаспор Америки, Канади, Австралії. Це насамперед книги з історії української держави, з історії української церкви, богословська література. Коли ці дарунки нараховують значну кількість одиниць, їх записують до сумарної книги колекції, а у фонди ставлять під прізвищем власника колекції.

Колекції книг з власних бібліотек: патріарха Філарета — 4670 од.; професора Дмитра Степовика — 1320 од.; о. Семена Гаюка (ректор семінарії св. Софії в Бавнд-Бруку (США), доктор філософії Українського вільного університету) — 2355 од.; пожертви з Нью-Йорку (США) — 820 од. книг англійською мовою з різних галузей знань. За сумарною книгою на 2008 рік нараховувалось 16 760 одиниць зберігання. З них богословської літератури — 8628 од.; Анна Фігус-Ралько (відома громадська діячка Канади, яка з 1989 р. надсилає до України релігійну і освітню літературу українською мовою) при редакції газети "Український голос" створила громадський комітет "Допомога Україні". Протягом 1989—1990 років в Україну було вислано близько 100 000 тисяч україномовних книг релігійної тематики) — 920 од. [12].

Передплата періодичних видань не здійснюється, хуждожною літературою бібліотека не комплектується через недостатнє фінансування.

Фонди бібліотеки розкриті в каталогах, картотеках: алфавітний, систематичний каталоги, алфавітний і систематичний каталоги на приватну колекцію о. Семена Гаюка, алфавітний та систематичний каталоги на приватну колекцію Анни Фігус-Ралько, картотека кандидатських робіт, картотека дипломних робіт. Виставляються книжкові виставки нових надходжень, тематичні виставки.

Література класифікується за таблицею УДК (Універсальною десяткою класифікацією).

Обліковими документами є книги: інвентарні та сумарного обліку книжкових фондів; алфавітний каталог; читальські формуляри, де фіксується видача літератури та міститься елемент відповідальності (підпис читача).

До категорії читачів належать: викладачі — 60, семінаристи та слухачі академії — 220, семінаристи заочної форми навчання — 130, світські особи — 39, всього 449 осіб (за аналізом читальських формулярів). Бібліотека є закритою установою, проте нею можуть користуватися всі бажаючі з дозволу ректора, єпископа Переяслав-Хмельницький, вікарія Київської єпархії Дмитрія (Рудюка), кандидата богословських наук, доцента.

Через вісім років духовні школи із тісних аудиторій перейшли у нові корпуси Михайлівського Золотоверхого монастиря, з ними і бібліотека, яка набула ошатного вигляду, має окремі площі під книжковий фонд, великий читальний зал, комп'ютерний клас.

Модель духовної бібліотеки, прийнята КДАіС УПЦ МП і КПБА КП, відповідає в цілому державним бібліотекам України. Спільним для них, на сьогодні, є те, що вони перебувають у стані розвитку; їм бракує належної кількості професійних співробітників (бібліотекарів); фінансового забезпечення. Богословська та церковно-історична література, якою комплектуються бібліотеки, переважно російськомовна, оскільки потужному видавничому центру духовної літератури в м. Москві поки що не створено сильної конкуренції.

Багато в чому успішна робота бібліотеки залежить від рівня освіченості її керівного складу, викладачів і бібліотекарів навчального закладу, від їхнього усвідомлення, для кого і для чого її збирають, від наявності комфорту і зручності користування нею, від загальної культури утримання бібліотеки, а головне — від кількісного та якісного складу книжкового фонду.

Процес розбудови духовних бібліотек впливає на посилення позиції церкви у суспільстві й певною мірою стимулює становлення української державності сьогодні.

Незважаючи на важливість та актуальність вказаної проблеми, науковці ще мало звертаються до її розгляду. Активно досліджуються і вивчаються бібліотеки ХІХ — початку ХХ століть. Однак потребує прискіпливого аналізу й діяльність сьогоденних духовних бібліотек, невід'ємної частини загально-української бібліотечної мережі.

Список використаної літератури

1. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. — Од обл. 11268-І-ІІІ; Од обл. 12239-І-VI.
2. Липинський В. В. Православна духовна освіта в Україні (1991—2001) / В. В. Липинський, Л. Роша // Укр. іст. журн. — 2006. — № 6. — С. 145—166.
3. Сергійчук В. Йосип Сліпий в роки Другої світової війни / В. Сергійчук // Пам'ять століть. — 2002. — № 6. — С. 20—38.
4. Успенский монастырь и святые Одесской епархии / сост. Яковлева Е. М. — М. : Изд-во Московской Патриархии, 1988. — С. 64.
5. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронолог. довідн. / В. Ф. Верстюк, О. Н. Дзюба, В. Ф. Репринцева. — К. : Наук. думка, 2005. — 715 с.

6. *Гавриленко З.* Відновлено духовне джерело : [Відкриття Київської духовної семінарії] / З. Гавриленко // Православ. вісн. — 1989. — № 12. — С. 8—9.
7. *Фунтикова С. П.* Православные библиотеки: Прошлое и настоящее / С. П. Фунтикова. — М. : МГУКИ, 2002.— 254 с.
8. *Определение* Архиерейского собора. Положение об Экзархатах Московского Патриархата // Журнал Московской патриархии. — 1990. — № 5. — С. 6—12.
9. *Черпак В.* Третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату / В. Черпак, прот. // Український церковно-визвольний рух і утворення Української автокефальної православної церкви / ред. А. Зінченко. — К., 1997. — С. 197—200.
10. *Звернення* Архієрейського Собору Української Православної Церкви до Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II // Православний вісн. — 1991. — № 11.— С. 5—6.
11. *Официальная часть.* Обращение епископов Украинской Православной Церкви к Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию II, Священному Синоду и всем архиереям Русской Православной Церкви. 22 января 1992 г. // Журнал Московской патриархии. — 1992. — № 4.— С. 5.
12. *Собор* Української Православної Церкви. Київ, 1—3 листопада 1991 р. : постанови Собору УПЦ з питання повної самостійності УПЦ // Православ. вісн. — 1992. — № 1. — С. 2—7.
13. *Официальная часть.* Послание Патриарха Московского и всея Руси Алексия II и Священного Синода РПЦ митрополиту Киевскому и всея Украины Филарету и епископату УПЦ. Определение Священного Синода (18 февраля 1992 г.) // Журнал Московской патриархии. — 1992. — № 4. — С. 6—10.
14. *Постанова* Всеукраїнського Православного Собору 25—26 черв. 1992 р. // Православ. вісн. — 1992. — № 6. — С. 3—4.
15. *[Сьомого вересня розпочалися заняття в Духовній семінарії Київського Патріархату...]* // Православ. вісн. — 1992. — № 9/12. — С. 27.